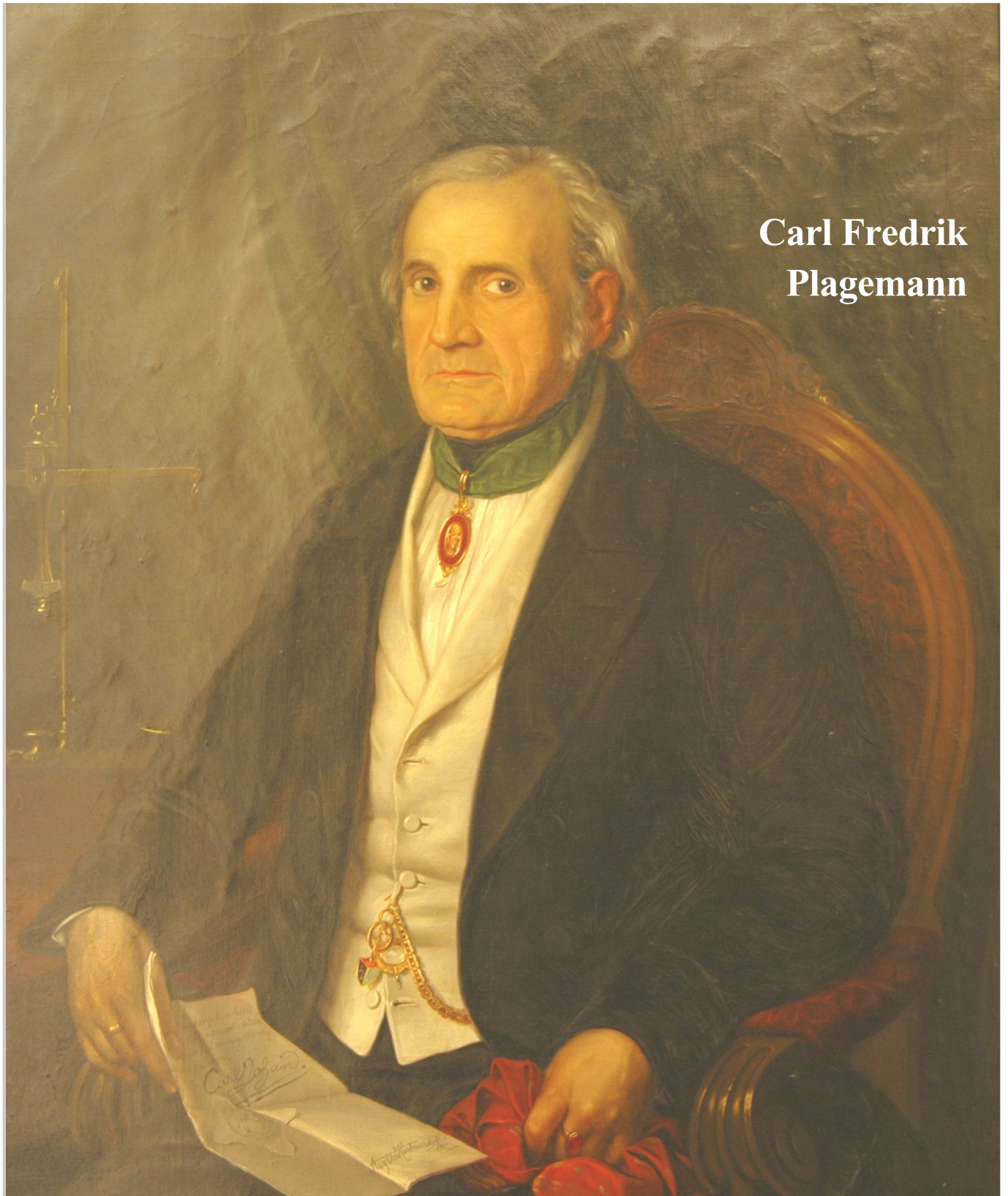

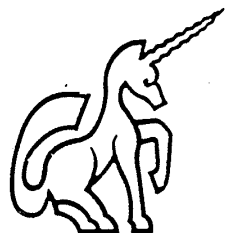
UNICORNIS

FARMACIHISTORISKA SÄLLSKAPET

NUMMER 1 ANNO 2012

Carl Fredrik
Plagemann

Farmacihistoriska Sällskapet

Innehåll

Carl Fredrik Plagemann	3
Karolinska Institutets sista farmakognost	9
Dagbok	11

UniCornis

Unicornis utges av:
Farmacihistoriska Sällskapet
Box 1136, 111 81 Stockholm
Pg 86 06 78-2

Redaktionskommitté:

Bo Ohlson, redaktör
historiker@apotekarsocieteten.se
Jan-Olof Brånstad
janolofbranstad@gmail.com
Astrid Kågedal
kagedal@gmail.com

Layout:

Susanne Henriksson

APOTEKARSOCIETETEN

SWEDISH ACADEMY OF
PHARMACEUTICAL SCIENCES

Vårt behov av att minnas

För några år sedan fick jag se en lysande presentation av ett mycket gammalt läkemedelsföretags historia, avsedd att visas för de nyanställda så att de skulle få en känsla för sin nya arbetsgivare. Jag frågade dess skapare varför man inte lade ut den på företagets webbplats. Nej, blev svaret, i den image våra marknadsförare vill förmedla ingår inte att blicka bakåt – vi skall bara sikta framåt. Ännu så länge verkar det gå bra för det här företaget, men jag kommer oosökt att tänka på Tage Danielssons ”den som bara ser framåt, och aldrig bakåt, den får se upp!”

Som väl alla vet gistnar den svenska läkemedelsindustrins flaggskepp allt mer, och få, om ens några, av deras befälhavare visar det minsta intresse av att bevara minnet av deras seglatser (och någon Alzheimermedicin som kan hjälpa upp minnet blir det visst inte heller) – i Helsingborg har man låst in minnena i en oåtkomlig sarkofag, i Södertälje förbereder man utrensningar tonvis (en dådkraftig person räddade tusentals objekt i Lund). Trots att det nu borde finnas fysisk plats för ett farmaciindustriellt museum känns det minst lika avlägset som någonsin; initiativet till Pharmaciautställningen i Fyrislund (Uppsala) kom inte primärt från läkemedelsföretaget. Det är med avund jag ser åtgärderna i Danmark: det förträffliga lilla museet i Hillerød, företaget Løvens program för insamling av sitt historiska arkivmaterial, stiftelsen Dansk Farmacihistorisk Fond etc.

Samtidigt efterfrågar vårt samhälle handgriplig teknik- och vetenskapshistoria, inklusive farmacihistoria, och vi försöker hjälpa, men ibland med klen resultat. Nyligen efterlyste till exempel ett filmbolag 50 år gamla förpackningar av Dipsan och Antabus – men vem sparar på så smärtdaddade ting? De kastas av brukare och anhöriga, långt bort, och kommer inte in till museerna; vi har dem inte bland våra cirka 6 000 burkar och tuber.

Och ändå: ”The past is never dead. It’s not even past” (W. Faulkner I “Requiem for a nun”).

Bo Ohlson

Har du kvar din kurslitteratur?

Sedan något år tillbaka finns ett par meter hyllutrymme avsatta i Apotekarsocieteten bibliotek för den kurslitteratur som har använts genom åren vid farmaceututbildningarna. Just nu är en bunt anteckningar av en apotekarstudent från slutet av 1800-talet det äldsta vi har, men allt är av intresse – läroböcker, kompendier, laborationshandledningar och -journaler (drogidentifieringen!), föreläsningssanteckningar, och farm. kand.-, receptarie- och apotekarmaterial, gammalt som nytt, är lika värdefullt.

Har du kvar något av ditt material och kan tänka dig att låta det bevaras till en forskande eftervärld är du välkommen att höra av dig till vår biblioteksansvarige, Gunnar Lundberg, via e-post gunnar.lundberg@apotekarsocieteten.se, eller – mer opersonligt – till historiker@apotekarsocieteten.se (det går naturligtvis bra med snigelpost också, till Farmacihistoriska Sällskapet, c/o Apotekarsocieteten, Box 1136, 111 81 Stockholm).

(Gunnar Lundberg; Bo Ohlson)

Carl Fredrik Plagemann

I Apotekarsocietetens lokaler två målningar av Carl Fredrik Plagemann. Originalen för dessa kopior är gjord av historiemålaren Carl Gustaf Plagemann, son till Fredrik. Kopiorna är utförda av Carl Bartels som för övrigt gjort flera av de porträtt som finns i Apotekarsocietetens sammanträdesrum, Sprinchorn. Gustafs första yrke var inom farmacien. Han avlade farmacie studiosusexamen och tjänstgjorde på apoteket i Kristianstad innan konstintresset tog överhanden och han blev elev på Konstakademien. Han var sannolikt något äventyrligt lagd. När han efter tiden på Akademien vistades utomlands i drygt 20 år deltog han bland annat som sergeant under Garibaldi's frihetstrupper. Han lär under en period ha livnärt sig på att göra kopior av kända verk.

Han kom tillbaka till Sverige 1857 och var då erkänd konstnär och blev ledamot av Målarakademien. Han var lärare i teckning vid några skolor, bland annat på Krigsskolan på Karlberg och hade uppdrag som utförare av altartavlor. Han finns representerad på Nationalmuseet. Under vistelsen i Sverige utförde han porträttet av sin far. Efter 10 år i Sverige levde han en kort tid i Rom där han dog 1868.

Plagemanns yrkeskarriär kan delas in i tre delar, även om de ofta flyter ihop: Som apotekare, som entreprenör inom det kemisk-tekniska området och som undervisare.

Apotekaren Plagemann

Carl Fredrik, som växte upp i Stockholm, antogs som elev på apoteket i Karlstad 1795 16 år gammal. Efter fyra år avlade han farmacie studiosusexamen. Han flyttade därefter tillbaka till Stockholm och tjänstgjorde på apoteken Ugglan och Enhörningen. 1803 avlade han apotekarexamen med betyget med beröm godkänd. Samma år köpte han apoteket Kronan i Södertälje, alltså vid 24 års ålder.

Redan då hade han intresse för kemisk-tekniska preparat som han tillverkade fabriksmässigt på apoteket. En bidragande anledning till att han startade tillverkningen kan ha varit att han var skuldsatt efter apoteksköpet och apoteket hade ett för litet kundunderlag med för svag avkastning.

Han sålde apoteket 1813, men tog med sig den kemiska fabriktionen till Bergsund gjuteris ägor på Södermalms västra udde i Stockholm.

Plagemanns nästa apoteksverksamhet blev Nordstjernen i Stockholm. Han hade redan 1809 sökt tillstånd att få inrätta ett nytt apotek på Mariatorget på Södermalm i Stockholm. Hans framställning motarbetades av Apotekarsocieteteten som ansåg att Plagemann passade bättre som kemilärare och att befolkningsunderlaget hade mins-

kat på grund av offer som skördats i svensk-ryska kriget. Sundhetskollegium avslag ansökan med hänvisning till att det redan fanns ett apotek på Södermalm (Gripen).

År 1815 gjorde han en ny ansökan. Även den avstyrktes med hänvisning till det låga befolkningsunderlaget. Men Plagemann gav inte upp. Redan påföljande år kom en förnyad ansökan. Apotekarsocieteteten avstyrkte även denna gång, men tre medlemmar i direktionen röstade för med kommentaren att Plagemann borde beredas arbete i fäderneslandet (han hade en lärartjänst i Åbo på gång). Sundhetsstyrelsen begärde yttrande från Berzelius som föreslog att Plagemann skulle få ett apoteksprivilegium förenat med villkoret att han under kemiprofessors ledning lämnar praktisk undervisning åt examenssökande.

Sundhetskollegium framhöll till Kungl. Maj:t bland annat Plagemanns väl vitsordade kunskaper i farmaceutisk kemi och kemiska laborationer. Man såg att dessa kunde vara till nytta för farmacie studerande som förberedde sig för att avlägga apotekarexamen. Han fick därför som en personlig rättighet tillstånd att anlägga ett apotek mot skyldighet att han utan arvode undervisade studerande som skulle upp till tentamen. Verksamheten skulle bedrivas under överinseende av en professor i kemi Jacob Berzelius. Apoteket skulle kallas instruktionsapotek. Privilegiet fick inte överlätas.

Även om Plagemann fick gott stöd för anläggningsbeslutet var det inte villkorslöst. Apoteket skulle enligt privilegiebrevet förläggas till norr om Hötorget, i väster avgränsat av Bastugatorna (nuvarande Sveavägen) och i söder norr om en linje dragen från Adolf Fredriks kyrkas kyrkomur.

Han fann ingen lämplig lokal där utan fick begära tillstånd att inhysa sig i det Westmanska huset. Där fanns mycket väl passande lokaler med torkvindar och goda laboratorielokaler. Ansökan bifölls med *"uttryckligt förbud för Plagemann att vidare besvära med någon ytterligare underdånig ansökning om ändring af det nya apotekets anläggningsställe"*.

Men det var inte klart med det. Apotekaren på Ugglan apotekare Cöster ansåg att Plagemann inkräktade på hans revir och överklagade. Cöster fick stöd från Apotekarsocieteteten som i kraftiga ordalag förkastade ansökan. Det kan noteras att Cöster vid den tiden var ordförande i Apotekarsocieteteten. Ändå beslöt Kungl. Maj:t att bifalla ansökan – sannolikt efter påtryckningar från Berzelius – och han kunde öppna apoteket Nordstjernen i oktober 1817.

År 1829 köpte Vetenskapsakademien det Westmanska huset. Plagemanns hyreskontrakt för apotekslokalerna sades upp för att användas för annat ändamål bland annat för Riksmuseet. Plagemann hittade nya lokaler strax utanför det i privilegiebrevet anvisade området, men han vågade inte besvära Kungl. Maj:t med ett nytt undantag. Han berättade i stället för Berzelius om situationen. Berzelius tog upp frågan med Sundhetskollegiet. Apotekarsocieteteten var återigen ovillig att tillåta etablering utanför

Apoteket Nordstjernan fanns på Drottninggatan 71 åren 1858–1911. Till höger ser man södra paviljongen av Skandinaviska etnografiska museet. (Föregångare till Nordiska museet). Teckningen är utförd av Plagemanns dotter Dorothe Kindstrand.

bemyndigat område. Kungl. Maj:t beviljade emellertid dispens och Plagemann kunde flytta apoteket till Drottninggatan 84. Där låg det till 1858, då det flyttade till en särskild liten byggnad på nuvarande Norra Latins tomt mot Drottninggatan (nr 71) inte långt ifrån det läge apoteket hade från 1911 till nedläggningen 1972.

Plagemann blev alltmer engagerad i olika uppdrag vid sidan av apoteket och fann det bäst att utarrendera det 1831 för att få tid att ägna sig åt dessa andra intressen. Han fortsatte dock att examinera vid provisors- och apotekarexamina vid Karolinska institutet. Han kvarstod också som sekreterare hos Apotekarsocieteten. Arrendator var apotekaren Åkerström som redan under tre år svarat för recepturgöromålen på Nordstjernan.

Så var det till 1852 då han sålde apoteket till sin svärson Fabian R. Kindstrand. Plagemann hade 1833 fått dispens från momentet i privilegiebrevet från 1816 att apoteket inte kunde överföras till annan innehavare under förutsättning att efterträdaren godkändes som instruktionsapotekare. År 1859 togs även det villkoret bort och apoteket kunde säljas i vanlig ordning. Det kvarstod emellertid som instruktionsapotek till dess instruktionsapotekarrollen upphörde år 1973.

Genom oguldna borgensförbindelser för två gamla vänner och egen förlagslåneskuld var Plagemann tvungen att avstå sin inkomst av apoteksarrendet i sju år för att reglera skulderna. I årsberättelsen till Apotekarsocieteten 1832 förklarade Plagemann i egenskap av sekreterare – något förvånande – varför han arrenderade ut apoteket. Han hänvisade till dessa skulder, men också till förhållandet att han var tvungen att flytta apoteket från Westmanska huset till lokaler med avsevärt högre hyra samt till stora kostnader för sin stora familj.

Plagemann fick 1826 Riksmarsalkens fullmakt att driva apoteket på Drottningholm, vilket han gjorde i fyra år med farmacie studiosus Lars August Berg som föreståndare. När denne lämnade apoteket begärde Plagemann entledigande från uppdraget.

Plagemanns apoteksetableringar hade varit diskutabla i

förhållande till Sundhetsstyrelsens och Apotekarsocieteten regeltolkningar av formuleringarna i det ursprungliga privilegiet och man kan inse att det fanns vissa meningsmotsättningar som dock tydligen kunde hanteras på ett konstruktivt sätt och i vart fall inte långvariga. Han var nämligen engagerad som sekreterare i Societeten 1830–33 och ledamot av Apotekarsocieteten vetenskapliga kommitté tillsammans med apotekarna Cöster och Kantzau som båda varit ordförande i Societeten då Plagemanns ansökningar om apoteksprivilegier avstyrktes av societeten. En förklaring kan vara att Societeten hade att tolka apotekarnas privilegiebrev ur formell synvinkel och saknade dispensinstrumentet.

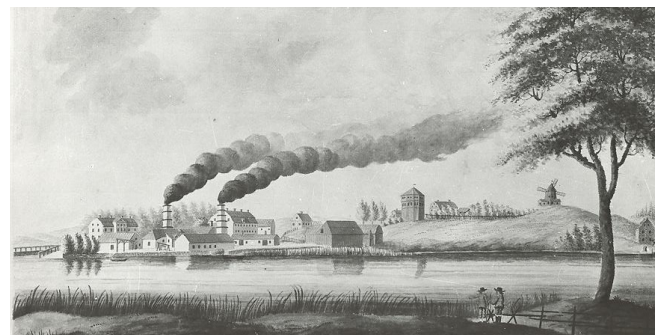
Det råder ingen tvekan om att Berzelius hade en betydande inverkan på Plagemanns karriär på apoteksområdet samtidigt som Berzelius hyste en kritisk inställning till apotekarkårens kompetens och trångsynthet.

Hur Plagemann lyckades som apotekare är svårt att få något djupare grepp om. Han var en aktiv apoteksinnehavare under 25 år. Genomförda visitationer vitsordade att apoteket sköttes väl.

Plagemann blev liksom alla "Apothekare i hufvudstaden som betalade årsavgift" ledamot av Svenska Läkaresällskapet 1824. Detta var en ny regel för Sällskapet, För Plagemann innebar det att han också blev medlem i sällskapets "Comité", som motsvarade styrelse, under ett 10-tal år. År 1831 tilldelades han hederstiteln assessor och 1832 blev han ledamot av Linnéanska samfundet.

Entreprenören Plagemann

Redan under Södertäljetiden bedrev Plagemann *fabrikation av diverse kemiska preparat*. Det gällde bland annat bensvärta (benkol) och salmiak. Detta fick han tillstånd att sälja dessa produkter efter att ha fått tillverkningen godkänd av Collegium Medicum (ändrades till Sundhetsstyrelsen 1796?). Möjligen var detta den första kemisk-tekniska fabriken i landet.

Bergsund (Nordvästra udden av Södermalm) vid tiden då Plagemann bedrev kemisk teknisk fabrikation i området. (Stockholm stadsarkiv E23035)

Tillverkningen flyttades 1812 till Stockholm på Bergsunds bruks ägor (på Södermalms nordvästra udde). Tillsammans med gjuteriets ägare kunde Plagemann utvidga

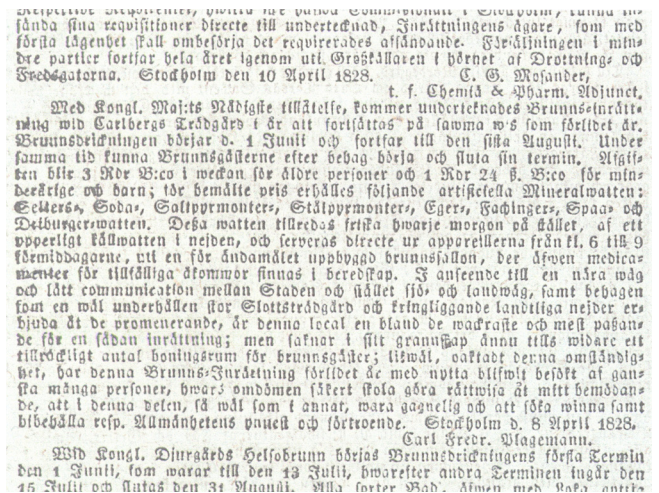
fabrikationen med ett 50-tal artiklar. Hans största kunder var Garnisonssjukhuset, flottan och armén Plagemanns priser låg väsentligt under medicinaltaxans, till stor förtret för stockholmsapotekarna. Apotekarsocieteten motsattes sig Plagemanns tillverkningsverksamhet och leveranser och hävdade, helt rätt enligt gällande reglementen att Plagemann inte hade tillstånd för tillverkning (med andra ord apoteksprivilegium) i Stockholm. Dessutom påstod man att han levererade preparat av oduglig beskaffenhet, att han inte underkastade sig kontroll och visitation och att det fanns behöriga apotekare som skulle kunna anlitas för leveranser med mera.

Plagemann hade alltså kommit i en rejäl konflikt med apotekarkåren. Sedan Berzelius analyserat Plagemanns preparat och funnit dem ha perfekt kvalitet fick ändå Plagemann Kommerskollegiums tillstånd att driva fabriken. Berzelius menade att "En mästare är bättre än många fuskare". Ordväxlingen utmynnade i att Kungl Maj:t biföll Plagemanns ansökan att få leverera medicinska och kemiska preparat till flottan och armén. Motivet var att det nedsatta priset skulle innebära en betydande besparing för Kronan och att import kunde undvikas.

Det skulle dröja cirka 100 år innan tillverkningsmonopolet upphörde, men med Berzelius kraftfulla hjälp var det nära att det kunde kringgå redan 1814. Kungl Maj:t gav inte Plagemann något exklusivt apoteksprivilegium för sin tillverkningsverksamhet. Han fann därför för gott att bilda ett bolag tillsammans med pharmacie studiosus Mathias Peter Lindberg, som köpt apoteket Enhörningen men inte klarat av apotekarexamen. Han behövde därför Plagemann för auktorisation av apoteket. Syftet var att driva apoteket tillsammans med Plagemanns fabrik. Af-färerna gick dock inte så bra. Stockholmsapotekarna ville inte vara kunder och endast få på landsorten var intresserade. Efter ett par år nödgades Plagemann lägga ner verksamheten med en förlust på 2000 Riksdaler banco (=omkr 250 kkr 2009). För att försörja sig tog han diverse konsultuppdrag. Ett sådant var att göra en plan för inredning av ett kemiskt laboratorium på Åbo universitet och utrusta det med apparater och utensilier.

Han fick senare uppdraget att vara lärare på Karlberg fick Plagemann 1825 kungligt tillstånd att anlägga en *brunnsinrättning* för vissa artificiella hälsövatten och besittningsrätt på det aktuella området 1½ tunnland inom Karlbergs trädgårdar för sig och sina arvingar under 10 år. Brunnsverksamheten gav dålig lönsamhet och lades ner 1832.

Det var som tidigare nämnts mycket av tvingande ekonomiska skäl som Plagemann arrenderade ut Nordstjernan och sökte sin utkomst på annat sätt. År 1833 fick Plagemann i uppdrag av grosshandlaren Carl Fredrik Liljevalch att anlägga en fabrik i Skellefteå för tillverkning av terpentinjula, harts och kimrök av grankåda. Det rådde hungersnöd i Västerbotten och Norrbotten på grund av missväxt. Liljevalch var en filantrop och ville

Annon i Post och inrikes tidningar 1828 om Plagemanns brunnsinrättning i Karlbergs park. (Notera att CG Mosander också annonserade i samma syfte).

lindra nöden genom att köpa upp grankåda från fattigt folk. Plagemanns uppgift av var att inrätta en fabrik för att bearbeta skogens råvaror. Liljevalch hade gjort andra investeringar i Västerbotten och Norrbotten och kallades Norrlands välgörare. Satsningen lär ha kostat honom hans enskilda förmögenhet. Avsikten med detta projekt var också att tillvarata råvaror som skogen gav och undervisa allmogen om lämpliga framställningsmetoder särskilt av pottaska. Projektet uppmärksammades av kung Karl IV Johan vilket resulterade i att Plagemann fick i uppdrag besöka de kungliga bruken för att undersöka möjligheterna att ta till vara lokala naturresurser. Han fick därefter ett anslag av regeringen för att under fem år undervisa allmogen i Västerbotten och Norrbotten i lämpliga binärningar. Satsningen var uppenbarligen framgångsrik. Det beräknades att under perioden 1834–40 producerades pottaska till ett värde motsvarande 33 mkr i dagens penningvärde.

I Skellefteå anlade Plagemann också en fabrik för *tillverkning av gelatin av renhorn*, den första i Sverige. Det kan nämnas att Liljevalchs son blev en framgångsrik industriman i skogs- och gruvindustrin vars efterlämnade förmögenhet bekostade Liljevalchs konsthall.

Plagemann hade tjänstledighet från sin lärarbefattning på Karlberg under fem år. Familjen hade flyttat med till Norrland och de bodde under denna tid på Strömnäs gård utanför Piteå, vilket var utgångspunkten för Plagemanns "missionsresor" i Norrland. Därifrån reste han ut till byar och nybyggen i avlägsna lappmarker och undervisade allmogen i kyrkor och sockenstugor och vid enskilda samtal. Han lämnade efter sig tryckta anvisningar kostnadsfritt. Ett liknande uppdrag från sina fick han av landshövdingen för Dalarna för att där kartlägga naturresurserna och senare (1851, vid 72 års ålder) också på Gotland en resa som liknas den som Linné gjorde 110 år tidigare. Plagemann förde liksom Linné noggranna anteckningar under sina resor. Sammanlagt färdades han cirka 2 000 mil

År 1843 utnämndes Plagemann till direktör för *salpetersjuderiverket* i Norrland och bosatte sig i Umeå. Han flyttade 1856 tillbaka till Stockholm och lämnade direktörsbefattningen två år senare.

Undervisaren Plagemann

Man får intrycket att Plagemann tyckte att uppgiften att driva ett apotek inte var tillräcklig. Därom vittnar hans stora engagemang i den kemisk-tekniska fabrikationen. Men än viktigare för yrkesutvecklingen var kanske hans ambitioner att förmedla kunskap inom farmaci, kemi och kemisk teknologi. Hans roll i att initiera en organiserad farmaceutisk utbildning var betydande, men han var inte ensam aktör:

Berzelius med intryck från ett stort internationellt nätverk hade en kritisk inställning till apoteksväsendet i Sverige och påyrkade förändringar i den farmaceutiska utbildningen och inom apotekarkåren var det främst *Carl Göransson* och senare *Carl Ulrik Sprinchorn* som var lyhörda och som drev utvecklingen. Bland annat grundades en kassafond med uppgift att bland annat ge stipendier till studerande i kemi, botanik, fysik och språk. Intryck togs från framför allt Tyskland.

Det är också viktigt att, som en följd av genombrott på naturvetenskapens område, intresse hade väckts hos yrkessammanslutningar att starta högre fackutbildning som universiteten inte omfattade. Till exempel för ingenjörer, veterinärer och agronomer.

Innan jag kommer in på det området vill jag nämna några exempel på att Plagemann anlätades som lärare.

Det kan låta märkligt men först i maj 1815 avlade Plagemann studentexamen i Uppsala. Apotekarexamen kunde man nå utan krav på avlagd studentexamen. Det kravet infördes inte förrän i slutet på 1800-talet. I samband med att Plagemann avlade studentexamen kom han i kontakt med professorerna Gadolin och Bonsdorff. Dessa övertalade Plagemann att söka adjunkturen i kemi vid Åbo universitet. Han placerades i första rummet men återkallade sin ansökan då han fick privilegiet på Nordstjärnan. Händelsen vittnar om en stark tilltro till Plagemanns kompetens.

Under de första åren som innehavare av Nordstjärnan anlätades Plagemann i olika undervisningsuppdrag – ”extraknäck”, med modern terminologi.

- Han hade nära kontakt med *Berzelius* och hjälpte honom vid de föreläsningar i experimentalkemi som *Berzelius* höll för dåvarande prins Oscar. Han biträdde också professor *Sefström* på Karolinska institutet vid föreläsningar i samma ämne.

- Han höll själv föreläsningar för medlemmar i diplomatiska kåren i Stockholm.

- Hans breda kunskaper gjorde att han också kunde hålla föreläsningar i geologi och mineralogi för lantmäteri elever.

- Han förordnades också att vara examinator i provisors- och apotekarexamen

- Under 1823 förordnades Plagemann att sköta lärarbefattningen i kemi vid Krigsakademien vid Karlberg i 10 år.

- Plagemann var en pionjär när det gällde att skaffa och följa utländsk facklitteratur. Han framhöll för sina elever ständigt vikten av att goda språkkunskaper. Han refererade utländska artiklar i såväl Läkarsällskapet som Apotekarsocieteten. Exempel på det är att han redogjorde för farmaciens utveckling i Spanien. Han inköpte och skänkte böcker och tidskrifter till Apotekarsocietetens bibliotek.

- Han översatte tysk litteratur bland annat *Tommsdorffs* lärobok redan samma år han tog sin apotekarexamen. Han var nog bättre rustad än de flesta av sina kolleger att verka för en standardhöjning av den farmaceutiska utbildningen. *Trommsdorff* var sannolikt en förebild för Plagemann.

Plagemann beskrev utbildningsförhållandena på apotek i Sverige och noterade att eleverna anställdes som lärlingar vid 13-16 år ålder. De arbetade i apoteket från tidig morgon till sen kväll sex dagar i veckan. Därutöver skulle de studera farmaci med en bräcklig allmän skola i botten. Plagemann menade att det krävdes en bättre allmän grund och vissa teoretiska kunskaper innan man sattes i praktiskt arbete på apotek.

- *Plagemann's* uppdrag förknippat med privilegiet på Nordstjärnan var att ge föreläsningar i farmaci och praktiskt laboratoriearbete för farmacie studiosi och apotekselever. Om denna konstruktion ursprungligen var Plagemanns eget förslag eller om han var uppmanad av andra är en obesvarad fråga, men den var – i varje fall så länge finansieringen kunde ordnas – understödd av Apotekarsocieteten. Kanske *Berzelius* inställning hade en avgörande betydelse. Apotekarsocieteten bidrog visserligen med stipendier till studerande, men det hade inte hjälpt så mycket att få de studerande till föreläsningarna. Plagemann annonserade i Allmänna tidningar för att nå ett större antal studerande och ordnade med helinackordering för studerande som inte bodde i Stockholm. Föreläsningarna ägde oftast rum i Plagemanns bostad och laborationerna utfördes på apoteket. Under fem år hade Plagemann ändå 55 elever. Större antal var det förmodligen svårt att ge meningsfull undervisning/sysselsättning i de tillgängliga lokalerna.

Efter att 1819 års apotekarreglemente trätt ikraft med skärpta examensfordringar blev det uppenbart att något måste göras åt den förberedande undervisningen. Plagemanns föreläsningar var viktiga, men mer måste göras. Det var då *Göransson* kom in 1823. Han tog upp frågan i Apotekarsocieteten om hur man skulle kunna förbättra utbildningen för apotekarna. Han fick dock inget gehör från varken staten eller apotekarkollegerna. Nya framstötter under de följande åren gav heller inget resultat varför *Göransson* i eget namn lämnade 1828 in ett förslag till Sundhetskollegium om ”förbättrade undervisningsanstalter för Pharmaceuter i samband med ändringar av societetens stadgar”. Förslaget avsåg den farmaceutiska undervis-

ningen men också avskaffa de säljbara privilegierna. Instruktionsapotekaren skulle åläggas att årligen ge en kurs för farmacie studerande i laboratoriearbeten. Vidare skulle kommittén avlöna en lärare i teoretisk kemi och naturalhistoria och fysik. Apotekarsocieteten var välvilligt inställda utom vad gällde förslaget att avskaffa de säljbara privilegierna, men Sundhetskollegium avvisade förslaget med hänvisning till att lärlingarna kunde inhämta erforderliga kunskaper genom längre elevtid och högre studier kunde tillgodoses genom befintliga universitet och Carolinska Institutet. Göransson avgick som ordförande.

År 1832 återkom Plagemann vid Apotekarsocietetens årssammankomst med ett nytt "Förslag till apotekares bildande" som byggde på åsikten att den studerande borde äga teoretiska kunskaper innan han kunde tillåtas utöva det praktiska. En pharmacie studiosus borde med andra ord äga goda vissa specificerade språk- och naturvetenskapliga kunskaper innan han undergick examen och efter godkänd sådan få tillstånd att tjänstgöra på apotek. Efter fyra års tjänstgöring skulle farmacie candidatexamen kunna avläggas för att efter ytterligare tre år nå pharmacie licentiatbehörighet med rätt att anmäla sig till examination för provisors- eller apotekarexamen. Man kan förstå att detta var svårt att få gehör hos Apotekarsocieteten för denna höga ambitionsnivå. Det skulle ju innebära kraftigt fördyrade studiekostnader och därmed en försämrad rekryteringssituation till apoteken samt ställa stora krav på en undervisningsorganisation som inte fanns i sikte. Plagemann var mer än 100 år före sin tid!

Större framgång hade hovapotekaren Carl Ulric Sprinchorn med sitt 1835 i samband med ändring av societetens stadgar framlagda förslag, vilket innehöll upprättandet av en farmaceutisk läroanstalt i Stockholm inklusive finansiering genom obligatoriska avgifter från apotekarna. Detta ledde till bildandet av Pharmaceutiska Institutet 1837.

Privilegiet på apoteket Nordstjärnan var personligt och förbundet med instruktionsrollen. När Plagemann kom i ekonomiska svårigheter ville han själv tona ner betydelsen av att undervisa. År 1833 sökte han tillstånd att överlåta sitt personliga privilegium till annan apotekare samtidigt motiverade han sin ansökan och anförde han att de år som gått visat att han uppfyllt förväntningarna som ställdes och att apoteksprivilegiet inte längre skulle vara personligt utan att det skulle vara säljbart. Han avslutar med att framhålla att en överlåtelse av apoteket är det enda hopp han kan bygga sin och sina barns bärning på. Argumentet ter sig egendomligt eftersom Plagemanns barn utom ett var vuxna.

Sundhetskollegiet avsåg Plagemanns begäran till hans stora besvikelse. I ett personligt brev till Plagemann försöker Berzelius förklara Kollegiets inställning, i vilken han instämmer. Han går klart emot Plagemanns resonemang och konstaterar att uppgiften att examinera har varken Plagemann eller någon annan stockholmsapotekare fått betalt för. Däremot har Plagemann belönats för undervis-

Farmaceutiska Institutets första lokaler fanns på Kungsholmen.

ning av elever genom apoteksprivilegiet. Berzelius ansåg Plagemanns ansökan omotiverad. Det måste ha svidit för Plagemann att inte få fortsatt stöd från Berzelius. Först 20 år senare, fem år efter Berzelius död, kommenterade Plagemann i sina memoaranteckningar Berzelius åsikter i ärendet. Han var besviken över att han inte fått något erkännande av Sundhetskollegiet för sina undervisningsinsatser. Han konstaterar vidare att "Stora män (män?) är ej ofelbara" det kan till och med leda till att "man kan förgå sig mot en gammal vän". Han beklagar sig över att Berzelius inte ville stödja honom i den svåra ekonomiska knipa han befann sig. "Detta ville Berzelius inte behärta men Carl Johan den ädle Konungen insåg min vådliga ställning och biföll min ansökning, och min familj blev frälsad."

Plagemann lät sig inte nöja med avslaget. Han skickade in en ny ansökan nu till Kungl Maj:t som remitterade ärendet till Sundhetskollegium som bad om Apotekarsocietetens yttrande. Apotekarsocieteten vidhöll att apoteket Ugglan orättmätigt blivit drabbat av minskad försäljning och att Plagemann inte bevisat nyttan av instruktionsapotek i just denna trakt. För övrigt borde staten avlöna en instruktionsapotekare och att denna tjänst inte behövde vara knuten till apoteket Nordstjärnan utan detta kunde i stället läggas ner. Men skulle Kungl Maj:t ändå finna för gott att behålla instruktionsapoteket Nordstjärnan borde de blivande innehavarna få en instruktion med bestämmelser om gällande åligganden.

Kungl Maj:t biföll under hösten 1833 Plagemanns anhållan med två villkor, nämligen att Sundhetskollegiet om efterträdaren hade erforderliga kunskaper för att vara instruktionsapotekare och att apoteket skulle vara beläget inom ursprungligen fastställda gränser. Plagemann utnyttjade dock inte möjligheten att sälja apoteket utan utarrenderade det till Carl-Erik Åkerström, som också övertog Plagemanns uppgifter att examinera vid provisors- och apotekarexamen vid Karolinska Institutet. Arrendeförhållandet varade ända fram till 1847 då Åkerström blev innehavare av apoteket Hjorten i Lund. Därefter var Reinhold Kindstrand som arrendator fram till 1852 då han köpte apoteket. Kindstrand blev följdriktigt också instruktions-

apotekare. Ungefär samtidigt gifte sig Kindstrand med Plagemanns yngsta dotter.

Det motstånd som Plagemann kände från Apotekarsocieteten, vilket i och för sig var i samklang med gällande regelverk, gjorde hans roll som sekreterare i organisationen svår. Under sommaren 1833 avsåg han sig sekreteraruppdraget och vid årssammankomsten detta år läste han upp sin sista årsberättelse. Även på sekreterarposten efterträddes han av Carl Erik Åkerström. Plagemann verkar därefter inte ha haft något närmare samarbete med Apotekarsocieteten.

Plagemann ägnade sig åt apotekaryrket under 25 år, åt kemisk-teknisk verksamhet under lika lång tid och åt undervisning i olika former i stort sett under hela sitt vuxna liv. När jag försökt hitta Carl Fredrik Plagemann och hans livsgärning framträder en allmänt mycket begåvad man med breda teoretiska kunskaper som han kunde omsätta i praktiken. Han var oerhört flitig och resultatinkriktad men kanske i Berzelii anda en smula kärv i framtoningen. Samtidigt kände han varmt för att förbättra förhållandena som han fann eftersatta inom den farmaceutiska utbildningen, bland befolkningen i Norrland och beträffande landets behov av inhemsk produktion av vissa råvaror.

Kontakten med Berzelius var fruktbar under lång tid men synes ha brutits i och med att Plagemann inte fick stöd för sin önskan att kunna sälja sitt apotek och därmed trygga sin och familjens ekonomi.

Privatmannen Plagemann

Carl Johan Fredrik Plagemann föddes i Stockholm 1779. Hans föräldrar var av tyskt ursprung. Pappan var rektor vid Tyska nationallyceum i Stockholm, där Plagemann också undervisades under nio år.

Plagemann var gift två gånger, först med Hedvig Åslund, som avled, 40 år gammal, efter en olyckshändelse vid en explosion under beredning av knallsilver. Paret fick fem barn: Den äldste var sonen Carl Gustaf, konstnär. Den äldsta dottern gifte sig med bryggaren Isak Ulrik Abrahamsson Westman, son till storbryggaren Abraham Westman, som byggde det Westmanska huset på Wallingatan åt sig.

I det andra äktenskapet trädde den förstas syster in som maka. Med henne fick Plagemann ett barn, Dorothea, som gifte sig med F.R. Kindstrand, Plagemanns efterträdare på apoteket Nordstjernen.

Den enda utlandsresa Plagemann företog var vid 75 års ålder då han tillsammans med svärsonen besökte flera tyska städer i syfte att studera nya apotek för att få idéer till utformningen av de nya apotekslokalerna i nybygget på Drottninggatan 71 A. Han sålde 1856 sin fastighet i Umeå och flyttade till en lägenhet som iordningsställdes i apotekshuset på Drottninggatan i Stockholm.

År 1858 inlämnade han sin avskedsansökan. Han fick efter en motion i riksdagen en pension på 2000 Rdr banco (motsv 175 000 kr i 2009 år penningvärde) för tjänsten som salpetersjuderidirektör.

Plagemann tilldelades 1831 hederstiteln assessor, blev RVO 1838 och RNO 1860.

Plagemann dog 1864 85 år gammal och begrovs på Solna kyrkogård. Graven är en familjegrav att finnas i evärdlig tid; den ligger inte långt ifrån Berzelius' grav.

Källor

Översättningar av C.F. Plagemann

– Trommsdorff, J.B., Lärobok uti pharmaceutiska Experimentalchemien efter nyare systemet för Läkare och Apothekare, Stockholm 1802.

– Buchner, J.A., Pharmaciens vårdande i statsvetenskapligt hänseende jemte förslag till dess befrämjande, Stockholm 1823.

Tryckta källor

– Levertin, A., Schimmelpfenning, C.F.V. och Ahlberg, K.A., Sveriges apotekarhistoria, band I, Stockholm 1910–18.

– Svenskt biografiskt handlexikon II 289 (Projekt Runeberg) 1906

– Modig, Margareta. Professor Jöns Jacob Berzelius' och apotekare Carl Johan Fredrik Plagemanns bidrag till den medicinska och farmaceutiska utbildningen i Sverige under den 1:a hälften av 1800-talet. Lund 1987.

– Ibid, Om visitationer, visitationsmiddagar och squalbänkar i 1800-talest Stockholm. Svensk farm tidskr Vol XX, 111-117 (1976).

– Ibid. Vår första kemisk-tekniska industri, Svensk farm tidskr, 88, 37–40 (1984).

– Fryklöf, Lars-Einar. Varför grundade Apotekarsocieteten Farmaceutiska Institutet? Svensk Farm Tidskr. 92, 10-16 (1988).

– Ekstrand, Sigvard, Kungl. Krigsakademiens och Krigshögskolans historia. 1792 – 1936.

– Karlberg:3, Människor och miljö/slott och skola 1992.

– Lundqvist, Martin, Farm revy 52, 225–234 (1948).

– Lamm, C.J.F. Plagemanns brev och resor, Lund 1944.

– Wahlqvist, Åke, Apoteket Kronan i Södertälje, Stockholm 1978.

Handskrifter

Apotekarsocietetens arkiv; protokoll och bilagor 1812-1833.

Hagströmerbiblioteket; Svenska Läkarsällskapets handlingar.

Krigsarkivet; Handlingar om Krigsskolan på Karlberg 1823-1835.

Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv; Berzelius brev till Plagemann 1812-1833.

Riksarkivet; handlingar rörande Plagemanns privilegieansökningar.

Stockholms stadsarkiv; kartor över Stockholm.

Leif H Eklund

Karolinska Institutets sista farmakognost

Farmaceutiska Institutet (FI) och Karolinska Institutet (KI) hade under 1800-talet samma lärare i botanik och materia medica/naturalhistoria (P. Wahlberg 1837-62 och O. Th. Sandahl 65-94). 1902 fick FI sin första egna professur i botanik och farmakognosi (H.V. Rosendahl) och KI fick sin i farmakodynamik och farmakognosi 1909, C.G. Santesson. Santesson visade att pilgifter oftast verkar genom muskelförlamning respektive påverkan på hjärtat. Han forskade även på hallucinogener, men är i bredare lager mest känd för att hans skägg tog eld under Erik Jorpes disputation genom en förlupen fyrverkeripjäs från tredjeopponenten Hugo Theorell.

Santessons efterträdare blev 1927 Göran Liljestrand, som disputerat 1917 på en avhandling om andningens fysiologi. Redan 1913 hade han besökt djurfysiologen August Krogh (Nobelpris 1920) i Köpenhamn och återvände dit under kriget. 1918 besökte han fysiologen Rudolf Magnus i Utrecht och därpå fysiologen Archibald V. Hill i London (Nobelpris 1922).

Tillsammans med Einar Hammarsten etablerade Liljestrand preklinisk forskning vid KI och därmed i Sverige. De bägge blev mellan världskrigens parhästar, som seglade, organiserade, satsade på laborieutrustning och experiment, entusiasmerade och kampanjade ihop. Det sades om deras nära samarbete att hittar man den ene så finner man också den andre. Deras förmåga att skaffa pengar från Rochefeller Foundation, senare från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse och Medicinska forskningsrådet imponerar. De startade även Sällskapet för Medicinsk forskning och fick till stånd Medicinska Nobelinstitutet, som startade 1937. Sällskapet, som bildats 1919 syns fortfarande så gott som dagligen i sina annonser om medel till medicinsk forskning. Deras allians varade tills ytorna i det nya Nobelinstitutet i Solna skulle fördelas och där Hammarsten initialt kapat åt sig fler kvadratmeter.

Liljestrands forskning vidgades från andning till cirkulation och han publicerade uppmärksamma arbeten om innervationen kring sinus carotis med Yngve Zotterman (senare fysiologiprofessor i Lund) och Hans von Euler (Nobelpris 1970). Han insåg tidigt acetylkolinets centrala roll som transmittor i detta sammanhang. Inom farmakognosin har jag funnit två arbeten: Action of lobelin on the carotid sinusregion (1939) samt Vergleich der Wirkung von atropin und l-hyoscyamin auf der isolierte Säugedünndarm. Sin största insats för farmakognosin gjorde han dock som sakkunnig vid tillsättningen av Finn Sandberg som professor i farmakognosi vid FI. Utan Liljestrands insats hade ämnet troligen fortsatt sin deskriptiva inriktning. Nu blev den laborativ.

Extern verksamhet

Liljestrand var flitigt anlitad för utredningar, kommittéarbete och redaktörskap. 1932 ingick han i den kommitté som utarbetade ED XI av svenska farmakopén. Två år

senare kom han som sakkunnig att ingå i den nyinrättade specialitetsnämnden vid Medicinalstyrelsen (i vilken apotekarna representerades av Oswald Ripa). 1938 valdes han in i Vetenskapsakademien och till vice ordförande i Statens Institut för folkhälsan. Några år senare ingick han i KI-gruppen, som tillsammans med representanter från Uppsala och Lund kampanjade för inrättandet av ett medicinskt forskningsråd, vilket blev verklighet 1945, samma år som han valdes till ordförande i Svenska Läkaresällskapet. Hans mest kända uppdrag var som sekreterare i den medicinska nobelkommittén, senare ledamot – totalt i 40 år! Nanna Svartz skriver i sina memoarer hur hon samarbetade med Liljestrand kring prisen till ”sulfa-Domagk” och ”cortison-Hench” (Hench, Kendal och Reichstein) och Ragnar Granit berättar liknande inför priset till Chain.

Liljestrand var en svuren fiende till homeopati och alkohol. I bägge fallen publicerade han många artiklar och höll föredrag. Om homeopati skrev han t.ex. i Farmaceutisk Revy 1943 och på hans initiativ tillkom professuren i teoretisk alkoholforskning 1951 (L. Goldberg).

Börje Uvnäs, Liljestrands efterträdare på professuren som då bytt namn till farmakologi, har i Svenskt biografiskt lexikon nr 23 gjort en omfattande sammanställning av artiklar, böcker och föredrag av eller under medverkan av Liljestrand.

Orädd inspiratör

Många betydelsefulla svenska medicinforskare har undervisats eller samarbetat med Liljestrand. Här följer utdrag ur några memoarer.

Carl Gustaf Bernhard (1910-2001, fysiologiprofessor och Liljestrands elev):

– Den debattglade Göran var dessutom en underhållande och inspirerande föreläsare, som kryddade texten med syrliga kommentarer och anekdotiska personalia. I själva verket var han en av Karolinska Institutets få vältalare – som improvisatör oslagbar. Hans kampanj i institutets lärarkollegium och andra församlingar var lika välkänd som hans välvilja och liberala inställning till dem som sökte sig till experimentell verksamhet inom fysiologin och angränsande domäner. Han hördes ofta i radio, skrev i dagspressen, bekämpade homeopati, superi och allmän dumhet.

Ulf von Euler (1905-83, Liljestrands elev, Nobelpris 1970):

– Liljestrand had a delightful simple and friendly way with young and old, abhorring from any form of conceit and pompousness. His helpful and generous mind in connection with his profound knowledge and keen-witted conversation made him an unforgettable colleague and friend.

Ragnar Granit (1900-91, finsk fysiolog som Liljestrand ”värvade” till KI, Nobelpris 1967)

– Här vill jag slå fast att utan Liljestrands många in-

gripanden till förmån för svensk fysiologi långt före och under mina första år i Stockholm så hade inte KI haft någon fysiologi att tala om.

Lars Gyllensten (1921-2006, bitr. professor i histologi och Svenska Akademiens mångårige sekreterare):

– Göran Liljestrand var en elegant och ambitiös föreläsare, också verksam som författare av populärvetenskapliga skrifter. Särskilt hans föreläsning om homeopati var väl utarbetad, och förödande för envar som inte var fastlås i tro på homeopatin.

Torgny Sjöstrand (1907-87, tänkt som Liljestrands efterträdare, men tvingades bort från institutionen, senare Sveriges förste professor i klinisk fysiologi):

– Liljestrand hade en stor verbal talang men visade aldrig prov på teknisk förmåga eller abstrakt tänkande. Han gick igenom uppsatser som en läroverkslärare rättar krior men förfäktade mycket bestämda åsikter, vilka han hämtade från några auktoriteter som han såg upp till. En av dem var August Krogh. (Liljestrand och Sjöstrand besökte 1934 Deutsche Physiologisches Gesellschafts årsmöte med inslag av hitlerhälsningar. Bägge kände obehag och oro för framtiden).

Yngve Zotterman (1898-1982, professor i fysiologi och farmakologi vid Veterinärhögskolan):

– Han var mycket lätttrörd. Tårarna kom lätt i hans ögon när han fick höra talas om någon ungdoms framgång i forskningen. Han behövde sannerligen inte som han själv uttryckte det, någon ”konstlad stimulans.”

Lars Werkö (1918-2009, professor i invärtesmedicin, Astras forskningschef, LIF-ordförande mm.)

– Liljestrand var en av de få makthavarna i Karolinska Institutets lärarkollegium som uppskattade Hilding Berglund (Werkös lärare, docent och klinikchef vid ”gangsterkliniken”, St. Eriks kommunala sjukhus, som genom sin frispråkighet aldrig fick en professur).

Fortsättningen

Även om Liljestrand var den siste ”farmakognosiprofessor” vid KI kom en av hans efterträdare på professuren att göra stora insatser på farmakognosins område. Sune Rosell, som varit forskningschef på Astra – och styrelseledamot i Apotekarsocieteten Sektion för farmakognosi – tog initiativet till att engagera Astra i det stora naturproduktprojektet i Brisbane tillsammans med Griffith University. Projektet fick bl.a. en fortsättning i företaget Creative Antibiotics i vilket Rosell varit VD. Företaget arbetar vidare med en naturlig virushämmare från screeningen av det aktuella naturproduktbiblioteket. Liljestrands emeritusrum på KI övertogs av Uvnäs elev Barbro Westerholm, senare generaldirektör för Socialstyrelsen. När hon började på Medicinalstyrelsen 1963 fanns Åke Liljestrand där som föredragande i läkemedelsärenden – Görans son.

Anders Cronlund, farm. dr
Vice vd på Apotekarsocieteten 1992-2008

Dagbok

Hej!

20 jan 2012

Här kommer ett utdrag ur
verkligheten.

Halvåret innan apoteket S:t Örsk
stängdes var jag s.k. lic. receptarie
på S:t Örsk. Gunilla Nyström var
A.C.

Apoteket S:t Görans, Födohemsplan
stängde för ombyggnad. Halva
personalen hamnade på S:t Örsk,
övriga "portionerades ut" på andra
apotek. S:t Örsk fick stor personal
omsättningen ökade rejält.

Jag brukade anteckna några ord
om dagen som gått.

Vid avslutningsfesten som hölls
på båten S:t Örsk hade jag gjort
ett collage med bilder som tagits
det senaste halvåret. Utdrag ur
mina anteckningar fanns också med.

Det var en mycket roligtid. Turvulert,
med hela S:t Örskes personal (som inte visste
hur deras framtid såg ut) och halva S:t Görans
som var nya på plats och skulle fästas in.

Vintern var hård, mycket kall.

Jag bifogar några eketter och påsar
som jag räddade åt efter världen.

H. v. h. Helena Sjög

- 12/1 - 25° C, 1 terminal bröt ihop, mycket kallt
låsuppbyggnad
- 13/1 varmare, mot kvällen bara - 16 C, fläkt
och värmelement inmonterat, alla terminaler
slocknade, Fortalgescic
- 14/01 Datan fungerade, - 12 C, varmt inne, fruk-
tansvärt tryck
- 15/1 Varor upp till öronen, tåliga kunder, rörligt
epilepsianfall, Esiuge, portvin kl. 18.30
- 16/1 Inger Lundström var här Tack
- 27/1 Läkemedelsinspektion: Roland Forsberg
- 29/1 Bankboxen fungerade ej. Nyckel i ugnen
- 2/2 Slagsmål med varubudet, bilburen kvinna
slet hårtussar av Ada-killen
- 3/2 För få på insidan av disken
- 12/2 100 IE - information Nervöst
- 13/2 Jesus var här, Karin Friberg tog hand om
honom
- 17/2 Fru Bohman, Inga V. = envis
- 18/2 Nästan hela gänget på kaffe samtidigt =
No good
- 23/2 Eva Korsvall Välkommen Mycket att göra
- 24/2 Borttappat brev, funnet brev
- 25/2 Eva Korsvall här från Draken Stiltje
- 26/2 Arijas sista dag hos oss Dan Mähl städaade
- 27/2 Marianne dålig, Karin stannade på Polhem
- 9/3 Ruschigt på morgonen annars OK
- ? Soporna lagda i fel soptunna
- ? Larret fungerar ej, snöret i källardörren
är boven
- ? Humöret sjönk, Kulling kom, kunderna log
- 10/3 Hela golvet är en enda snö-vatten-smutssörja
PUH som första veckan, 1 terminal sjönk ihop
- 11/3 Vi väntade på Drakenhjälpen, ingen kom
- 12/3 Välkommen Cilla Tack Helena
- ? Skönt
- ? Telefonerna slutade fungera
- ? Lådorna tog slut
- 18/3 Stormöte
- 27/3 Vilken dag, småregn, massor av vitrockar åtminstone
i skrivande stund. Tji arbete Fest på
S:t Görans igår.
- 1/4 Insulin 100 IE
- 6/4 Dagen var snärrig 6 personer saknades
Bengt K var här
- 6/5 Gunnar Isaksson kom Bar varor Fint
- 18/5 Stormöte på S:t Görans
- 23/05 Dörren låses. Nu är det slut
Varmt tack allesammans

Helena

